

Analysis of Arabic Poems in the Prose of Tajareb Al-Salaf*

Dr. Mohammad Reza Najjarian ¹

Abstract

1. Introduction

Fakhr al-Din Abu al-Fadl Hindushah ibn Sanjar ibn Abdullah Sahabi Kirani is a fascinating historical figure. He was from Kirani, a region in Nakhchivan, though the exact details of his life remain somewhat mysterious. Some scholars believe he was born around 645 AH, while his death is thought to have occurred around 730 AH. Hindushah was educated at the prestigious Al-Mustansiriyah School in Baghdad, and his family had strong ties to the ruling elite of the time. He worked as a secretary, playing a role in the courts of influential families like the Juwaynis, the Atabakan Sulghuri, and the Atabakan of Lorestan. Among his notable works are "Tajareb al-Salaf," "Mawarid al-Adab," "Sihah al-Ajam," and "Tuhfat al-Ushaq."

"Tajareb al-Salaf," is a translation of "Al-Fakhri," also known as "Muniyat al-Fudala," which explores the histories of caliphs and ministers, written by Ibn Taqtaqi (660-709 AH). This translation was completed in 724 AH and includes some additions and omissions throughout. Hindushah chose to omit the first section of Ibn Taqtaqi's work, which focuses on the etiquette of kingship and governance, and instead dedicated that space to a detailed account of the life of the

* Article history:

Received: 7 August 2024

Received in revised form 15 September 2024

Journal of Prose Studies in Persian Literature
Year 27, No. 55, spring and summer 2024

Accepted: 22 September 2024

Published online: 5 October 2024

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman

© The Author(s).

1. Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Language and Literature, Yazd University, Yazd, Iran. Email: reza_najjarian@yahoo.com

Prophet Muhammad (peace be upon him). The second part of the book dives into the history of the caliphs, ministers, and the conditions of that time. Here, Hindushah did not leave out any significant information, aside from some minor details, and he enriched the text with many additions, especially concerning the ministers from the Buyid and Seljuk dynasties. The book is structured in a clear way: it starts with the biography of the Prophet (peace be upon him), followed by the first government, which covers the five caliphs from Abu Bakr to Hasan ibn Ali (peace be upon him). Next, it discusses the Umayyad caliphs and then the Abbasid caliphs. It also touches on the rule of the Alawids in Egypt and the Maghreb, along with the Buyids and Seljuks. For each caliph's era, the book elaborates on the state of the ministry and provides biographies of their ministers. It wraps up with a discussion of the thirty-seventh Abbasid caliph, Al-Mustasim, and his ministers (Roghani, 1382 SH, p. 104).

2. Methodology

In order to understand the concepts of prose of "Tajareb Al-Salaf" along with its historical, political and cultural information, it is necessary to determine the position of the verse in the text and the spiritual devotion and close connection of the contents are obvious. This study is based on the descriptive analysis method by using library research. In this way, Arabic poems are categorized according to the periods of the history of Arabic literature and are analyzed according to the preceding phrase.

3. Discussion

The poetry featured in "Tajareb al-Salaf" spans over various periods, particularly the Pre-Islamic, Meccan, and Abbasid eras, with a strong emphasis on the Abbasid period. Among the Pre-Islamic poets, Hassan ibn Thabit mourns Umar's death at the hands of "Abu Luluh." Umar ibn Abi Rabi'ah contrasts women's flirtation with men's duty to engage in jihad, using vivid similes. Mutammim ibn Nuwayrah illustrates the anxiety of revenge in his poetry, while Imam Ali (peace be upon him) reflects on the futility of worldly life.

In the Abbasid period, various poets contribute to the literary landscape. Imam Ali's elegy poignantly captures his own state and that of his assassin, Ibn Muljam Muradi. Al-Farazdaq praises Suleiman ibn Abdul Malik, while Abdullah ibn Hammam mocks Marwan ibn al-Hakam after the downfall of Muawiya ibn Yazid.

Ibn Sinan al-Khafaji, a Mamluk poet, expresses astonishment at contemporary events, particularly regarding 'Izz al-Din Abdul Hamid's interest in a young boy named 'Uthman. Abu al-Atahiya reflects on the fleeting nature of life during the death of the Abbasid caliph al-Mahdi, while Bashar ibn Burd comments on the murder of Ja'far ibn Yahya al-Barmaki.

The blind poet "Abu Zakariya" contemplates the inevitability of death, and Marwan ibn Abi Hafsa praises Fadl ibn Yahya, the foster brother of Harun al-Rashid. Hindushah emphasizes the martyrdom of Imam Hussein (peace be upon him) as part of divine destiny, and the poems of al-Munajjim offer insights into the instability of fortune.

The themes of deception and hypocrisy are prevalent, as illustrated by a line from al-Tahami reflecting Sultan Mas'ud's performative mourning. An Abbasid minister recites a poem by al-Mutanabbi during travel, while Hindushah critiques the poetry of Minister al-Mu'tafiq for its linguistic flaws. The verses of Al-Hallaj before his execution carry a mystical theme, emphasizing the drifting away from contentment due to worldly desires.

Various other poets, such as Ibn Rumiyyah and Abu Faras al-Hamdani, discuss significant historical events, including the betrayal of al-Rashid and the vivid description of al-Ma'mun's wedding ceremony. The verses of Ibn Anbari follow the account of Ibn Baqiya's crucifixion, highlighting the complex interplay of fate and divine decree.

4. Conclusion

The examination of Arabic verses in "Tajareb al-Salaf" reveals both minor and significant differences from the original collection, with instances of incorrect poet identification. The verses serve various grammatical roles, reflecting a wealth of historical and literary information that has transitioned into Persian literature. This includes shifts in the Abbasid caliphate and the actions of both capable and incompetent ministers, alongside contributions from notable poets.

Cultural, religious, and political issues are also addressed, including critiques of the Abbasid rulers and discussions on the alteration of the Quran. Themes of instability, moral lessons, and significant historical events are woven throughout the poetry. Important odes commemorate the martyrdom of Imam Ali (peace be upon him) and Imam Hussein (peace be upon him), while the analysis highlights grammatical and syntactical errors, literary criticism, and the application of poetry beyond its intended context. Overall, "Tajareb al-Salaf" serves as a crucial text for understanding the interplay of history, literature, and spirituality in Arabic poetry, offering insights into the cultural and political landscape of its time.

Keywords: Tajareb Al-Salaf, Hendushah Nakhjavani, al-Fakhry, Moniyat al-Fozala, Arabic poems.

How to cite: Najjarian, Mohammadreza. (2024). Analysis of Arabic poems in the prose of Tajareb Al-Salaf, *Journal of Prose Studies in Persian Literature*, 27(55), 287-321. <http://doi.org/10.22103/jll.2024.23855.3151>

References

- Al-Dhahabi, S. (2006). *Siyar A'lam al-Nubala*, Cairo: Dar al-Hadith. (In Arabic)
- Al-Sharif al-Murtadha. (1990). *Rasa'il al-Murtadha*, Vol. 4, Qom: Dar al-Quran al-Karim. (In Arabic)
- Al-Wahidi, . (1991). *Sharh Diwan al-Mutanabbi*. Vol. 1, Dar al-Ra'id al-Arabi. (In Arabic)
- Amini, S. (1984). *Ayan al-Shi'a*, Vol. 2, Beirut: Dar al-Ta'aruf. (In Arabic)
- Bayhaqi, A. (1992). "Tareekh Bayhaqi", Commentary by Khatib Rahbar, Tehran: Mahtab. (In Persian)
- Beshri, J. (2008). "New Insights on Hindushah of Nakhchivan and His Son Shams al-Din Manshi", *Payam Baharestan*, No. 1 and 2, pp. 187-199. (In Persian)
- Dashti, M. (2002). "Hindushah and Tajareb al-Salaf", *Tareekh dar Ayneh Pazhoohesh*, No. 1, pp. 1-6. (In Persian)

- Faridi Majid, F. (2003). "An Analysis and Comparison of 'Tareekh Fakhri' and 'Tajareb al-Salaf'", *Monthly Book of History and Geography*, No. 73, pp. 62-66. (In Persian)
- Farukh, O. (1992). *Tareekh al-Adab al-Arabi*, Vol. 2, Beirut: Dar al-Ilm lil-Malayin. (In Arabic)
- Hassan Ziat, A. (2004). *Tareekh al-Adab al-Arabi*, Sanandaj: Tafgeh. (In Arabic)
- Ibn Abi al-Hadid, A. (2005). *Sharh Nahj al-Balagha*, edited by Muhammad Abul-Fadl Ibrahim, Cairo. (In Arabic)
- Ibn al-Athir, A. (1989). *Tareekh Kamil Bozorg Islam va Iran*, Vol. 15, translated by Ali Hashemi Haeri, Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance. (In Persian)
- Ibn Asakir. (2001). *Tareekh Madinat Dimashq*, Vol. 56, edited by Ali Shiri, Beirut: Dar al-Fikr. (In Arabic)
- Ibn Kathir. (2018). *Al-Bidaya wa al-Nihaya*, Vol. 13, edited by Ali Shiri, Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi. (In Arabic)
- Ibn Roshayq al-Qiyrawani. (2022). *Al-'Umda fi Mahasini al-Shi'r wa Adabih*, edited by Muhammad Muhyi al-Din Abdul Hamid, Dar al-Jil. (In Arabic)
- Ibn Taqtaqi. (1981). *Tareekh Fakhri*, translated by Wahid Golpaygani, Scientific and Cultural Publications. (In Persian)
- Isfahani, A. (1995). *Al-Ghani*, Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi. (In Arabic)
- Jahanbakhsh, J. (2006). "Hindushah of Nakhchivan and His Rediscovered Poems", *Ayneh Mirath*, No. 33 and 34, pp. 38-59. (In Persian)
- Mubarrad, M. (2028). *Al-Kamil fi al-Lugha wa al-Adab*, Lebanon – Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyya. (In Arabic)
- Nakhchivani, H. (1978). *Tajareb al-Salaf*, 3rd edition, edited by Abbas Eqbal, Tehran: Tahouri Library. (In Persian)
- Qazi Tabatabai, H. (1972). *Commentaries and Marginal Notes on Tajareb al-Salaf*, Tabriz: Faculty of Literature and Humanities. (In Persian)
- Qomi, A and Ilahi-Khorasani, A. (2017). *Safinat al-Bihar wa Madinat al-Hakam wa al-Athar*, 3rd edition, Foundation for Islamic Research, Astan Quds Razavi. (In Persian)
- Roghni, S. (2003). *Bibliography of Selected Descriptive Works on the History and Civilization of Islamic Nations*, Tehran: Samt. (In Persian)
- Shahabi, M. (2008). *Advar Fiqh*, Vol. 1, Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance. (In Persian)
- Shahhar, J. (1972). "Research on Tajareb al-Salaf", *Gohar*, No. 11 and 12, pp. 1069-1076. (In Persian)

تحلیل اشعار عربی در نثر تجارب السلف*

دکتر محمدرضا نجاریان^۱

چکیده

تجارب السلف اثر هندوشاه نخجوانی در سال ۷۱۴ قمری، کتابی تاریخی مربوط به تاریخ خلفا و وزیران اسلامی تا برچیده شدن خلافت عباسیان است. منبع اصلی و مرجع او کتاب «مئیه الفضلاء فی تواریخ الخلفاء و الوزراء» از محمد بن علی العلوی الطفطقی است. به نوشته عباس اقبال این کتاب در میان کتب نثر فارسی کمتر نظیر دارد؛ هم از جهت جلالت مقام در انشاء فارسی و هم از جهت دلکشی موضوع تاریخ خلفا و وزرا و سلاطین معاصر ایشان. کتاب «تجارب السلف» تاریخ اسلام تا پایان خلفای عباسی، یعنی تا سال ۶۵۶ ق. را بررسی کرده است، دوره‌ای که حتی پایان آن، قریب ۶۰ سال پیش از تاریخ تألیف تجارب السلف است. هندوشاه به عموم صحابه احترام می‌گذارد و بی‌تعصب، نزاع و اختلاف صحابه بر سر خلافت و جانشینی پیامبر (ص)، و یا رفتار و سیاست قابل انتقاد خلیفه سوم و نقش ارزشمند و کریمانه امام علی (ع) و حسنین در جهت حمایت از عثمان و نجات جان وی را با عباراتی شفاف و رسا مطرح کرده است. این اثر از مآخذ متقن است که مطالب مستندی از تاریخ اسلام را در بردارد و علاوه بر ارزش تاریخی، حائز مزایای ادبی فراوان است.

نثر تجارب السلف روان و دلنشین و بسیار فصیح است، نیز داستان‌ها و حکایاتی دلنشین و زیبا با تاریخ عجین شده است؛ اما اشعار عربی غالباً از دوره عباسی در لابلای نثر کتاب، نوعی تعقید ایجاد کرده است. در این مقاله به تحلیل جایگاه نحوی- بلاغی، معنای صحیح، صحت شاعر و شعر می‌پردازیم. نیز اطلاعات ادب عرب، مباحث نقد ادبی در شعر همچون مدح، هجو، اعتذار و نکات برجسته تاریخی، سیاسی و ادبی و اخلاقی و خطاهای موجود در این میان تحلیل می‌شود.

* تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۳/۰۵/۱۷ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۶/۲۵ تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۴۰۳/۰۷/۰۱

نشریه شهر پژوهی ادب فارسی، دوره ۲۷، شماره ۵۵، بهار و تابستان ۱۴۰۳، صص
DOI: 10.22103/jil.2024.23855.3151

۲۸۷-۳۲۱

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.

حق مؤلف © نویسندگان

۱. استاد گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده زبان و ادبیات، دانشگاه یزد، یزد، ایران. رایانامه: reza_najjarian@yahoo.com

واژه‌های کلیدی: تجارب السلف، هندوشاه نخجوانی، الفخری، مَنیة الفضلاء، اشعار عربی.

۱. مقدمه

۱-۱. بیان مسأله

فخرالدین ابوالفضل هندوشاه ابن سنجر بن عبدالله صاحبی کیرانی است. کیران یکی از توابع نخجوان بوده است. ولادت او مشخص نیست و برخی از روی قرائن ۶۴۵ ق. گفته اند. وفات او نیز به درستی معلوم نیست و حدود ۷۳۰ ق. گزارش کرده‌اند. او از دانش‌آموختگان مدرسه المستنصریه بغداد بوده است و خاندانش با دستگاه حکومتی مرتبط بوده‌اند. سمت او منشی‌گری بوده است. او در دستگاه کسانی چون خاندان جوینی، خاندان اتابکان سلغری و اتابکان لر بزرگ حضور داشته است. آثار او عبارتند از: تجارب السلف، موارد الادب، صحاح العجم یا تحفة العشاق (دشتی، ۱۳۸۱: ۵-۱).

موضوع تجارب السلف تاریخ اسلام تا پایان کار خلفای عباسی است (جهانبخش، ۱۳۸۵: ۳۷). هندوشاه کتاب خود را به نام نصره الدین احمد بن یوسف شاه (۶۹۵-۷۳۰ ق.) از اتابکان لر بزرگ نوشته است (نخجوانی، ۱۳۵۷: ح). این اثر ترجمه مانندی است از کتاب الفخری یا مَنیة الفضلاء فی تواریخ الخلفاء و الوزراء اثر ابن طقطقی (۶۶۰-۷۰۹ ق.) که همراه با افزایش و نقصان در برخی مطالب و در سال ۷۲۴ هجری به انجام رسیده. هندوشاه، قسمت اول کتاب ابن طقطقی را درباره آداب سلطانیه و سیاست ملک‌داری بکل حذف کرده و به جای آن به شرح سیره پیامبر (ص) پرداخته است؛ اما در قسمت دوم که اختصاص به تاریخ خلفا و وزرا و دول معاصر آنها دارد، بجز حذف مسائل جزئی، چیزی را حذف نکرده و اضافات بسیاری در کتاب آورده است، از جمله احوال وزرای آل بویه و سلاجقه. ترتیب کتاب تجارب السلف به این شرح است: شرح حال پیامبر (ص)، دولت اول شامل خلفای خمس از ابوبکر تا حسن بن علی (ع)، دولت دوم شامل خلفای اموی، و دولت سوم شامل خلفای عباسی که در ضمن آن، شرح دولت علویان در مصر و دیار مغرب، بنی بویه و سلجوقیان آمده است. در ضمن شرح روزگار هر خلیفه، وضع وزارت و شرح حال وزرای وی بیان شده است. کتاب با شرح خلافت سی و هفتمین خلیفه عباسی (مستعصم) و

وزرای وی پایان یافته است (روغنی، ۱۳۸۲: ۱۰۴). تجارب السلف کتابی است تاریخی؛ اما با نثری روان و دلنشین که بسیار فصیح و آسان است، همچنین داستان‌ها و حکایاتی دلنشین و زیبا دارد. وجود ابیات عربی در میان نثر سبب دیرپاب شدن معانی و مفاهیم شده است. در این پژوهش به دنبال راهبردهایی هستیم تا به فهم آسان این مطالب کمک کنیم.

۲-۱. پیشینه تحقیق

جعفر شعارد در مقاله «پژوهشی در تجارب السلف» (۱۳۵۲) به تبیین اشکالات کتاب تعلیقات و حواشی تجارب السلف نوشته حسن قاضی طباطبایی پرداخته است. محمد دشتی در «هندوشاه و تجارب السلف» (۱۳۸۱) در ذیل چند عنوان اصلی از جمله زندگی، شغل، تحصیلات، آثار، ارزش و بررسی کتاب، نگاه هندوشاه به فلسفه و تاریخ، منابع هندوشاه در تألیف تجارب السلف و مباحث تصحیح کتاب را بررسی کرده است. مجید فاطمه فریدی در مقاله «بررسی و مقایسه تاریخ فخری و تجارب السلف» (۱۳۸۲) به تأثیرپذیری تجارب السلف از تاریخ فخری اشاره کرده است. جویا جهانبخش در مقاله «هندوشاه نخجوانی و سروده های بازیافته اش» (۱۳۸۵) به معرفی هندوشاه و زندگی او و ابیات بازیافته پرداخته است. حسن قاضی طباطبایی در کتاب «تعلیقات و حواشی بر تجارب السلف» (۱۳۸۶) ضمن ذکر حواشی و تعلیقات به رفع اشکالات و اشتباهات تاریخی تجارب السلف پرداخته است. جواد بشری در مقاله «نکته‌های تازه درباره هندوشاه نخجوانی و فرزندش شمس‌الدین منشی» (۱۳۸۷) اشعاری از هندوشاه را از فرهنگ لغت فرزندش شمس‌الدین منشی موسوم به صحاح الفرس آورده که نویسنده آنها را به جویا جهانبخش تقدیم کرده است.

۳-۱. ضرورت و روش تحقیق

کتاب تجارب السلف در لابلای متن منشور حاوی اشعار عربی شاعران ادوار مختلف ادبیات عرب تا پایان دوره عباسی است که برای درک مفاهیم نثر در کنار اطلاعات تاریخی و

سیاسی و فرهنگی آن ضروری است جایگاه بیت در متن مشخص شود و تعقید معنوی و ارتباط تنگاتنگ مطالب آشکار شود. در این مسیر اشعار عرب بر اساس دوره‌های تاریخ ادبیات عرب دسته‌بندی شده و با توجه به عبارت ماقبل آن به تحلیل آنها پرداختیم.

۲. بحث اصلی

۱-۲. دوره جاهلی

۱-۲-۱. حسان بن ثابت

و گویند سبب قتل ابولؤلؤ امیرالمؤمنین عمر آن بود که امیرالمؤمنین بر ارباب املاک مستظهران خراج معین می‌گرداند. مغیره بن شعبه را هم خراجی معین گردانید. ابولؤلؤ را سخت آمد و بعد از تعیین خراج امیرالمؤمنین او را گفت جهت من آسیایی بساز و او در درودگردی استاد بود. گفت جهت تو آسیایی بسازم که با روزگار برگردد. عمر گفت که این غلام مرا تهدید کرد. روز دیگر عمر در نماز صبح بود. ابولؤلؤ در مسجد آمد و او را مجروح گردانید در سال بیست و سیم از هجرت. حطینة شاعر در مرثیه او گفته است:

عَلَيْكَ سَلَامٌ مِنْ أَمِيرٍ وَبَارَكْتَ	يَا اللَّهُ فِي ذَاكَ الْأَدِيمِ الْمُمَزَّقِ
فَمَنْ يَسْعُ (يَجْر) أَوْ يَرْكَبُ جَنَاحِي نِعَامَةٍ	لِيَلْحَقَ (لِيُدْرِكَ) مَا قَدَّمْتَ بِالْأَمْسِ يُسْبِقُ
قَضَيْتَ أُمُورًا نَمَّ بَادَرْتَ (غَادَرْتَ) بَعْدَهَا	نَوَاحٍ (نَوَافِح) فِي أَكْمَامِهَا لَمْ تُفْتَقِ
وَمَا كُنْتُ أَخْشَى أَنْ يَكُونَ وَفَاتُهُ	بِكَفِّي سَبَنَتِي أَرْزَقِ الْعَيْنِ مُطْرَقِ

(نخجوانی، ۱۳۵۷: ۲۲)

بر تو سلام باد از سوی پادشاه و خدا برکت نهد بر آن پوست پاره پاره تو. هر کس تلاش کند و در سرعت بر دو بال شتر مرغ سوار شود تا به آنچه تو دیروز رسیدی برسد باز عقب می‌ماند.

امور را به گونه‌ای رتق وفتق کردی و بعد از انجامش آن را ترک کردی، طوری که گویا چون مشک‌های آهویی است که در آن هیچ نوع پارگی دیده نمی‌شود.

ومن از این ترس ندارم که حوادث روزگار مرگش را به دست سبنتی آبی چشم پست، مقدر سازد. «سبنتی» نمر یا پلنگ و استعاره از مرد متهور است. آبی چشم هم کنایه از فرد رومی یا کینه توز است.

ابو تمام شعر را به شَمَاح در حماسه نسبت داده و ابن سعد در طبقات آنرا از «مُزَرَّدُ بْنُ ضِرَارٍ» می داند. در انتساب این ابیات به «حُطَيْئَه» مؤلف را سهوی افتاده است (قاضی طباطبایی، ۱۳۵۱: ۱۵)؛ اما شعر متعلق به حسان است. مصراع اول در دیوان به صورت «جَزَى اللهُ خَيْراً مِنْ أَمِيرٍ وَ بَارَكْتَ» آمده است. بیت در رثاء عُمَرُ و قتل او به دست «ابولؤلؤ» است و در جایگاه مفعول برای نثر فارسی است.

۲-۱-۲. عمر ابن ابی ربیعہ مخزومی

وگویند امیرالمؤمنین عمر زنی خوب را کشته دید. این دو بیت بگفت:

أَنَّ مِنْ أَكْبَرِ الْكِبَائِرِ عِنْدِي قَتْلَ بَيْضَاءَ حُرَّةٍ عَطْبُولِ
كُنْتُ الْقَتْلُ وَالْقِتَالُ عَلَيْنَا وَعَلَى الْغَانِيَاتِ جِرُّ الدُّيُولِ

(نخجوانی، ۱۳۵۷: ۲۴)

به اعتقاد من از بزرگ ترین گناهان کبیره، کشتن زن سفید روی زیبا و گردن افراشته است.

واجب شده است قتل و جهاد بر ما؛ اما وظیفه زنان زیبا روی، دامن کشان رفتن است. سخن در باره شش پسر عمر و دو دختر او فاطمه و حفصه است. حفصه ام المؤمنین شد و در روزگار عثمان وفات یافت. هندوشاه در بزرگداشت زنان ابیاتی مربوط به قتل عُمَرَةُ به دست مصعب ذکر می کند (اصفهانى، ۱۴۱۵: ۸ / ۱۳۳). صاحب تجارب السلف اشتباهاً بیت را به عمر بن خطاب نسبت داده است (قاضی طباطبایی، ۱۳۵۱: ۱۵)؛ در حالیکه متعلق به عمر بن ابی ربیعہ است. ابیات در نقش بدل برای «این دو بیت» است و آرایه مشکله دارد؛ برای وجوب عشوه گیری در زنان در قبال وجوب جهاد برای مردان.

۲-۲. مُخْضَرَم

۲-۲-۱. مُتَمَّم بن نویره

عاصم مردی فاضل و خیر بود. در سال هفتاد از هجرت او را کشتند و برادرش عبدالله از برای او مرثیه‌ای گفت. این بیت از آن جمله است:

لَيْتَ الْمَنَايَا كُنَّ خَلْفَنَ عَاصِمَا فَعَشِنَا جَمِيعاً أَوْ ذَهَبِنَ بِنَا مَعَا

(نخجوانی، ۱۳۵۷: ۲۳)

«ای کاش این مرگ سراغ برادرم نمی‌آمد، پس همه با هم بودیم، یا همه با هم می‌مردیم».

صاحب تجارب السلف اشتباهاً این عاصم را با عاصم فرزند خلیفه ثانی اشتباه گرفته است (قاضی طباطبایی، ۱۳۵۱: ۱۵). برخلاف ادعای هندوشاه بیت متعلق به مُتَمَّم بن نویره است و عبدالله آن را به تمثّل خوانده است. بنابر ادعای نگارنده به جای مالک (برادر مقتول مُتَمَّم) عاصم جایگزین شده است. «ذهبی» از «عبدالله بن عمر» نقل می‌کند: هنگامی که خبر رحلت برادر عبدالله بن عمر، «عاصم بن عمر» در هفتاد سالگی به ایشان رسید، خیلی از این خبر ناراحت شد و مرثیه خواند (الذهبی، ۱۴۲۷: ۹۷/۴).

۲-۲-۲. علی بن ابی طالب (ع)

۱) ابو عبید الله چون بلند شد پایش بلغزید. عباس بن محمد بن علی بن عبدالله بن عباس گفت: یا امیر المؤمنین او را از کشتن پسر عفو کن. مهدی یکی از حاضران را بگفت تا او را بکشد. والحق هیچ پادشاهی با وزیر خود مثل این حرکت نکرد. بعد از آن ابو عبید الله بر حال خویش وزیر بود متمکن در کار. ربیع گفت یا امیر المؤمنین با تو هیچ صلاح نیست، تو را با کسی که معاویه نام دارد و از اهل شام است و تو پسر او را کشته و سینه او از تو پر کین است در خانه تنها چگونه گذارم. بعد از این تاریخ به اندک زمانی مهدی با ربیع گفت: من از ابو عبید الله به سبب کشتن پسر او شرم دارم. او را بگو تا به خانه خود بنشیند. ابو عبید الله لازم خانه خود شد و ربیع به مقصودی که داشت برسد و عاقلان گفتند:

وَلَيْسَ كَثِيرًا أَلْفٌ خَلٍ وَصَاحِبٍ وَإِنَّ عَدُوًّا وَاحِدًا لَكَثِيرٌ

(نخجوانی، ۱۳۵۷: ۱۲۵)

یک دشمن بسیار است و هزار دوست کم.

بیت در نقش مفعول و در تأکید موضوع نقش وافر خوف از دشمن است. لذا بیت استشهادی است در خانه نشین شدن ابو عبیدالله از ترس خون خواهی. (ب) امیرالمؤمنین شعر نیکو گفتمی و مبرّد گفته که از اشعار او بیش از این دو بیت ثابت نشد:

تَلَكُمُ قُرَيْشٌ تَمَنَانِي لَتَقْتُلَنِي فَلَا وَرَبِّكَ مَا بَرَّوْا وَمَا ظَفَرُوا
فَإِنَّ بَقِيَّتُ فَرَهْنُ ذِمَّتِي لَكُمْ بِذَاتِ وَدَقِينٍ لَا يَعْقُو لَهَا أَثْرٌ

(نخجوانی، ۱۳۵۷: ۴۱)

این قریش است که خواهان قتل من است. قسم به خدا که پیروز نشدند. اگر زنده ماندم ضمان من به گردن آنهاست؛ در جنگی خانمان برانداز که اثری از آنها نماند. گویند این دو بیت را حضرت علی (ع) چند روز قبل از قتل خود توسط ابن ملجم قرائت کرد (امین، ۱۴۰۳: ۳۱۹/۲). اشعار در جایگاه بدل «این دو بیت» است با این باور که تنها دو شعر از مولا علی (ع) ثابت شده است.

۲-۲-۳. التَّمْرِ بْنِ تَوَلَّبِ بْنِ زُهَيْرِ الْعُكَلِيِّ

صولی حکایت می کند که از انقلاب دنیا و تبدل حالات حالتی عجیب مشاهده کردم: در اول روز چهارشنبه پیش از وفات قاسم وزیر، عباس بن حسن به خانه قاسم آمد. دست پسر قاسم ببوسید و در آخر این روز قاسم نماند و مکتفی عباس بن حسن را خلعت وزارت داد و مردم بیامدند و دست عباس ببوسیدند:

فَيَوْمٌ عَلَيْنَا وَيَوْمٌ لَنَا وَيَوْمٌ نَسَاءٌ وَيَوْمٌ نَسْرٌ

(نخجوانی، ۱۳۵۷: ۱۹۷)

یک روز علیه ما و روزی هم به نفع ماست یک روز بد می بینیم و یک روز شادمانیم.

بیت مزبور تمثیل گونه‌ای در باب بی‌اعتباری روزگار است که گاه عزت می‌دهد گاه خوار می‌دارد و چرخ بازیگر از این بازیچه‌ها بسیار دارد. نیز در باره پایان وزارت قاسم بن عبدالله سلیمان بن وهب وزیر معتضد و مکتفی و شروع وزارت عباس بن حسن است.

۲-۳-۱. اموی

۲-۳-۱. ام حکیم

علی هر چند ایشان را نصیحت کرد و پند داد نشنیدند و از هر طرف زن و مرد خوارج جمع شدند و زنان مبالغه بیش از مردان می‌نمودند. یکی از ایشان «ام جمیله خارجیه» بود که در جنگها حاضر می‌شد و به نفس خویش محاربه می‌کرد و این شعر می‌خواند:

أَحْمِلُ رَأْسًا قَدْ سَمَّتْ حَمَلُهُ وَقَدْ مَلَّتْ دَهْنَهُ وَغَسَلَهُ
أَلَا فَتَى يَحْمِلُ عَنِّي ثَقْلَهُ

من سری را حمل می‌کنم که از آن بدم می‌آید و از روغن مالی و شستنش ملولم. آیا جوانمردی هست که این بار را از دوشم بر دارد؟

حسن زیات شاعر را «ابن ام حکیم» می‌داند (حسن زیات، ۱۳۸۳: ۱۳۵) (ابن ابی الحدید، ۱۳۸۴: ۱۷۱/۴) و در کتاب به ام جمیله خارجیه منسوب است، در حالی که ابوالفرج او را زنی زیبا، متدین و شجاع از خوارج می‌داند که با قطری بن الفجائه بود (شهابی، ۱۳۸۷: ۵۴/۱). بیت در جایگاه بدل برای «این شعر» است که حالت رجز گونه دارد.

۲-۳-۲. نُصَيْبُ بْنُ رَبَاحٍ

عبدالملک مردی ادیب و ذکی روزی با ندیمان خود گفت: در این بیت چه گویند که شاعر گفته است:

أُهَيْمِمْ بَدْعِدِ مَا حَيَّيْتُ فَإِنَّ أُمَّتُ فَوَاكِبِدِي مِمَّنْ يَهَيْمُ بِهَا بَعْدِي

مادام که زنده ام عاشق دعد هستم؛ اما اگر بمیرم واحسرتا نسبت به کسی که بعد من شیفته او شود.

ندیمان گفتند: معنی نیکوست. عبدالملک گفت: این مرده‌ای است بسیار فضول، زیرا که چون بمرد او را با آن چه کار که دیگری بر آن زن شیفته شود یا نه. بعد از آن پرسید اصلاح این بیت چه باشد؟ یکی گفت بگوید:

أهِيمُ بِدَعْدٍ مَا حَيَّتُ فَإِنْ أُمْتُ أَوْ كُلُّ بِدَعْدٍ مَنْ يَهِيمُ بِهَا بَعْدِي

عبدالملک گفت: این مرده دیوث باشد که دیگری را بر معشوق خود موکل کند.

باید چنین گوید:

أهِيمُ بِدَعْدٍ مَا حَيَّتُ فَإِنْ أُمْتُ فَلَا صَلَّحَتْ دَعْدٌ لَدَى خَلَّةِ بَعْدِي

(المبرّد، ۱۴۰۹: ۱/۱۵۶) (نخجوانی، ۱۳۵۷: ۷۷)

هندوشاه در ذکر احوال عبدالملک بن مروان او را مردی عاقل و فاضل و صاحب رأی می‌داند که چند منکر از جمله تسلیط حجاج یوسف و غزوه کعبه انجام داده است. نیز او را صاحب ذوق و ادب می‌شمارد. سخن در نقد بیت شاعر است که پس از وفات او، عشق دنیوی منتفی است و صحیح نیست برای معشوقش تعیین تکلیف کند. در آغانی این نقد به سکینه بنت الحسین (ع) منسوب شده است: گفت: نصیب را همتی بکمال نیست. دعد را دست باز داشت تا دیگری با او عشق بازد. چرا نگفت: فَلَا صَلَّحَتْ دَعْدٌ لَدَى خَلَّةِ بَعْدِي (اصفهان، ۱۴۱۵: ۷/۱۲۰).

۲-۳-۳. فرزدق (۱۹ - ۱۱۰ ق.)

و در ایام او خراسان بر دست عبدالرحمن بن عامر کُریز و طبرستان بر دست سعید بن العاص و ری بر دست ابوموسی اشعری و همه به طریق صلح گشاده شد. قتل عثمان روز آدینه هشتم ذی الحجه سنه خمس و ثلثین هجری واقع شد و آن روز عثمان را هشتاد و دو سال بود و بعضی گویند در روز عید اضحی کشته شد - رضی الله عنه - و فرزدق بدین معنی اشاره کرده است آنجا که در مرثیه او می‌گوید:

عُثْمَانُ إِذْ قَتَلُوهُ وَأَتَهَكُّوا دَمَهُ صَبِيحَةَ لَيْلَةِ النَّحْرِ

(نخجوانی، ۱۳۵۷: ۳۵)

عثمان آنگاه که او را کشتند و خونس را مباح شمردند در صبحگاه روز عید قربان.

در کتاب به جای (ظَلَمُوا)، (قتلوا) آورده است. قصیده در مدح سلیمان بن عبدالملک است. ابو عبیده هم مثل فرزدق قتل عثمان را در عید الاضحی می داند (ابن کثیر، ۲۰۱۸: ۱۳/۱۹۰). بیت در جایگاه مفعول است و باور فرزدق در زمان قتل عثمان را بیان می کند.

۲-۳-۴. عمرو بن معدی کرب

واز ثقاة به روایات مختلف منقول است که امیر المؤمنین علی پیوسته گفتی: مایمنع أشقاکم أن یخضبَ هذه من هذا. هذه اشاره به «لحیة» و هذا به «خون سر»، و هر گاه عبدالرحمن بن ملجم را بدیدی، این بیت بر زبان مبارک راندی:

أریدُ حیاةَه ویریدُ قَتلی عذیرک من خلیک من مُراد

(نخجوانی، ۱۳۵۷: ۳۷)

می خواهم حیاتش را و حال آنکه او مرگ مرا می خواهد و عذرو بهانه خویش را به دوست مرادی خود بگو که چرا چنین می کنی؟

شعری که امام علی (ع) می خواند در حقیقت وصف حال ایشان و ابن ملجم مرادی قاتل است. این قصیده در حق قیس بن مکشوح مرادی سروده شده است (مُبرَد، ۱۴۰۹: ۳/۹۲۸) و نویسنده در اینجا به آن تمثّل جسته است.

۲-۳-۵. عبدالله بن همام السلولی (۲۰-۹۸ ق.)

وامام سدیدالدین محمد عوفی در کتاب جوامع الحکایات گفته است که چون معاویة بن یزید خود را از خلافت خلع کرد و از منبر فرود آمد، در حال مروان حکم برخاست و شمشیر بکشید و این بیت را به آواز بلند بر خواند:

إنی أری فتنة تغلی مارجلها والمُلك بعدَ أبی لیلی لمن غلبا

(نخجوانی، ۱۳۵۷: ۷۲)

فتنه ای را می بینم که ظرف آن در حال جوشیدن است و قدرت پس از ابولیلی از آن پیروز مردان است.

مروان حکم عقیده دارد که ابولیلی (معاویة بن یزید) برای خلافت خوب نیست و باید آزاد مردان به مسند قدرت باشند. معاویه مروان را والی مدینه و مکه و طائف کرد و

سپس او را عزل کرد و سعید بن العاص را جایگزین او کرد. چون یزید بن معاویه مرد، فرزندش ابولیلی معاویه بن یزید را در سال ۶۴ ق. خلافت داد. ۴۰ روز بعد درگذشت و پس از آن مروان خلیفه شد (ابن ابی الحدید، ۱۳۸۴: ۱/۶). بیت در نقش مفعول و نوعی رجزخوانی مروان حکم است بعد از خلع یزید معاویه بن یزید. تاریخ مدینه دمشق شاعر را «أَزَنَمَ الْفَزَارِي» می‌داند و ابولیلی را کنیه تحقیرآمیز برای معاویه می‌شمارد (ابن عساکر، ۱۴۲۰: ۵۶/۳۰۲).

۲-۳-۶. یزید بن مفرغ

أَلَا أَبْلَغُ مُعَاوِيَةَ بْنَ حَرْبٍ مُغْلَغَلَةً مِنَ الرَّجُلِ الْيَمَانِي
 أَتَغْضَبُ أَنْ يُقَالَ أَبُوكَ عَفٌّ وَتَرْضَى أَنْ يُقَالَ أَبُوكَ زَانٍ
 فَأَقْسِمُ أَنْ رَحْمَتِكَ مِنْ زِيَادٍ كَرَحْمِ الْفِيلِ مِنْ وَكْدِ الْأَتَانِ

(نخجوانی، ۱۳۵۷: ۸۷)

هان! به معاویه پسر حرب سخنی از مرد یمنی برسانید.

آیا چون پدرت را پارسا گویند؛ خشمگین می‌شوی و اگر او را زناکار بنامند، خوشحال می‌شوی؟

به خدا قسم خویشی تو با زیاد، مانند خویشی فیل با کره خراسان (قمی، ۱۳۸۶: ۱/۵۸۲). زیاد به ابن عبید یا ابن سمیه یا ابن ایبه معروف بود؛ اما معاویه او را به قریش استلحاق کرد و او را فرزند ابوسفیان نامید. وقتی در صدد قتل او آمدند، معاویه به وساطت یمنیها او را نکشت؛ اما داروی مسهل به او خوراندند و سوار بر الاغ در شهر گرداندند؛ به نحوی که خود را آلوده کرده بود. ابن مفرغ اشعاری در هجو عبید سرود و از جمله زیاد را فرزند سمیه زانیه خواند، آن هنگام که در عقد عبید بود. شاعر با آرایه مدح شبیه ذم و تشبیه مرکب متناقض گونه نسبت زیاد را از ابوسفیان دور می‌داند.

۲-۳-۷. کثیر عزة (۲۳-۱۰۵ ق.)

یزید خلیع بنی امیه بود و خلیع کسی را گویند که قوم او را خلع کرده باشند تا اگر جنایتی کند ایشان به جنایت او مطالب و مؤاخذ نشوند و خلیع العذار کسی را گویند که از قبایح و

فضایح باک ندارد و یزید همچنین بود و گویی این معنی خاصه یزید نامان است و یزید بن عبد الملک دو کنیزک داشت: سلامه و حبابه و به هر دو مشعوف بود و روزگار خویش بر ایشان می گذرانید. روزی حبابه در سرودی گفت:

وَبَيْنَ التَّرَاقِي وَاللَّهَاءِ حَرَارَةٌ مَا ظَمَمْتُ مَاءً يَسُوعُ فَتَبَرَّدَا

(نخجوانی، ۱۳۵۷: ۵۸)

حرارتی ما بین دهان و گلو احساس می شود. این حرارت ناشی از تشنگی نیست که با نوشیدن آب برطرف شود.

وی در تاریخ فردی اهل عیش و عشرت و خوش گذران و بی لیاقت بود. مصراع دوم در دیوان بدین صورت است: مَكَانَ الشَّجَا مَا إِنَّ تَبُوحَ فِتْبَرَدُ. بیت از کثیر عَزَّة است در نقش مفعول که حبابه آن را خطاب به یزید در سوز عشق بیان می کند.

۲-۳-۸. الولید بن یزید بن عبد الملک (۷۰-۲۶۶ق.)

ا) ولید ظریف و شجاع و سخی بود؛ اما استیفاء لذات دنیوی و تمتع به طیبات آن از حلال و حرام در غایت حرص می نمود و شعر نسیب و خمریات نیکو گفتی. وقتی بشنید که یکی از بنی امیه می خواهد که به سبب ملازمت او بر قبایح او را خلع کند، این ابیات به او نوشت:

كَفَرَتْ يَدَا مَنْ مَنَعِمَ لَوْ شَكَرْتَهَا جَزَاكَ بِهَا الرَّحْمَنُ ذُو الْفَضْلِ وَالْمَنِّ

(نخجوانی، ۱۳۵۷: ۸۲)

نعمت نعمت دهنده را ناسپاسی کردی که اگر شکر گزار می بودی، خداوند رحمان و صاحب فضل و منت به تو پاداش می داد. بیت در نقش بدل «این ابیات» است و ولید آن را در هجو فردی که خواستار عزل اوست سروده است.

ب) اما ولید در نفس خود اعتقاد نیکو نداشت. گویند روزی مصحف بگشود این آیه بر آمد: (وَاسْتَفْتَحُوا وَخَابَ كُلُّ جَبَّارٍ عَنِيدٍ) (ابراهیم، ۵). ولید مصحف را پاره کرد و از دست بینداخت و این دو بیت بگفت:

تُهَدِّدُنِي بِجَبَّارٍ عَنِيدٍ فَهَا أَنَا ذَاكَ جَبَّارٌ عَنِيدٌ

إِذَا مَا جِئْتَ رَبِّكَ يَوْمَ بَعَثَ فَقُلْ يَا رَبُّ مَزَقْنِي الْوَلِيدُ

(نخجوانی، ۱۳۵۷: ۸۳)

توئی که هر جبار عنید را تهدید می کنی؟ آری من همان ستمکار سرکش ستیزه جویم. چون پروردگارت را روز رستاخیز دیدی؛ بگو خداوندا ولید مرا پاره پاره کرد. ولید همه عمر در مناهی و ملاهی گذرانده. در جلد پنجم کتاب ابن اثیر صفحه ۲۹۰ آمده است که بر کتاب خدا تیر انداخت و پیامبر را نیز دشنام داد (قاضی طباطبایی، ۱۳۵۱: ۵۵). بیت بدل «این دو بیت» است که ولید با هتک حرمت قرآن را پاره پاره کرده و با تمسخر و کاربرد استعاره مکئیه از او می خواهد روز قیامت از خدایت گلایه کن.

۲-۳-۹. یعقوب ابن الصابر منجینی (۵۵۴-۶۲۶ ق.)

گویند: در عهد ناصر مردی زیرک بود که آلات حرب از منجینق و غیرها نیکو ساختی و در عمارت هم دستی داشت و خلیفه در امور رجوع به او می کرد و مقدمی دارالسلاح به او فرموده بود و مشاهره معین گردانید. وزیر مشاهره او قطع کرد و او شاعری بود و این ابیات در هجو ابن مهدی انشا کرد:

تَوَقَّ وَفَيْتَ السُّوءَ مَا أَنْتَ صَانِعُ	خَلِيلِي قُولَا لِلْخَلِيفَةِ وَأَنْصَحَا
صَنِعُكَ يَا خَيْرَ الْبَرِيَّةِ ضَائِعُ	وَزِيرُكَ هَذَا بَيْنَ أَمْرَيْنِ فِيهِمَا
فَهَذَا وَزِيرٌ فِي الْخِلَافَةِ طَامِعُ	فَإِنْ كَانَ حَقًّا مِنْ سُلَالَةِ أَحْمَدٍ حِيدِرُ
فَأَضِيعُ مَا كَانَتْ لَدَيْهِ الصَّنَائِعُ	وَإِنْ كَانَ فِيمَا يَدْعِي غَيْرَ صَادِقِ

(نخجوانی، ۱۳۵۷: ۳۳۴)

ای دوستان من به خلیفه عباسی الناصر لدین الله احمد بگوئید: خدا حفظت کند و تا نیکی می کنی از شر محفوظ باشی.

هر چه تو ای بهترین مخلوقات می کنی، این وزیر قمی تو ضایع می کند.

اگر چه جدا از نسل پیامبر است، طمع به خلافت تو دارد.

و اگر در ادعای خود صادق نیست، هر کاری که به او واگذار گردد ضایع می کند

در کتاب به جای مصراع اول «أَلَا مُبْلِغَ عَنِّي الْخَلِيفَةَ أَحْمَدًا» آمده است. گویند او شیعی بود و به اتهام جبار عنید بودن و تمایل به خلافت در «دار طاشکین» زندانی شد و در آنجا مرد (ابن کثیر، ۲۰۱۸: ۵۷/۱۳). اشعار در نقش بدل برای «این ابیات» در هجو وزیر شیعی (ابن مهدی) سروده شده است.

۲-۴. العصر المملوکی

۲-۴-۱. ابن سنان الخفاجی

گویند: فخرالدین احمد پیش از گرفتن این ابیات بسیار خواندی

عَجَبًا لِمَنْ يُبْقَى ذَخَائِرَ مَالِهِ وَيَبِيتُ يَحْفَظُهُنَّ وَهُوَ مُضِيعٌ
وَالدَّهْرُ يَفْتِكُكُ بِالنُّفُوسِ حِمَامَهُ فَلِمَنْ تَعَدُّ كَرِيمَةً أَوْ تَجْمَعُ

(نخجوانی، ۱۳۵۷: ۳۴۴)

عجیب است کسی که مال اندوزی می کند و از آن محافظت می کند. حال آنکه اینها نابود شدنی است.

روزگار با چنگال مرگ تمام جانها را می درد و نابود می کند. پس چرا عده ای را انسان های کریم می نامد و آنها را گرد می آورد.

ابیات در نقش بدل «این ابیات» با مفهوم تعجب و شگفتی از حوادث روزگار است. عزالدین عبدالحمید پسری ترک عثمان نام نظر داشت که او یار فخرالدین احمد بود. لذا او را حبس کرد و پس از آزادی از او خواست با پسر مراده نکند. این اشعار را به همین دلیل می خواند.

۲-۵. دوره عباسی

۲-۵-۱. ابن معتر

مکتفی لشکری بفرستاد تا با ایشان جنگ کردند. خلقی عظیم را به تیغ بگذرانیدند و آن

فتنه مندفع شد و عبدالله بن معتر در این معنی گفته است:

رَبَّيْتُ الْحَجِيحَ فَقَالَ الْعِدَاءُ / الْغَوَاةُ	سَبَّيْتُ / سَبَّ عَلِيًّا وَبَيْتَ / بَنَيْتُ النَّبِيَّ
أَكَلْتُ لَحْمِي وَأَحْسُو دَمِي	فَيَا قَوْمٍ لِلْعَجَبِ الْأَعْجَبِ
بَلَى قَرْمَطِيْنَ هَتُّوا إِلَيْهِ	بِالنَّسَبِ الْأَفْجَرِ، الْأَكْذَبِ
سُبَّيْتُ فَمَنْ لَأَمْنِي فِيهِمْ / مِنْهُمْ	فَلَسْتُ بِمُرْضٍ وَلَا مُعْتَبِ

(نخجوانی، ۱۳۵۷: ۱۹۷)

رثای حاجیان گفتم و دشمنان گفتند که من سبّ علی و خاندان نبی(ص) کردم. آیا من گوشت خودم می‌خورم و خون خود را می‌نوشم. جای تعجب و شگفتی است. بلی قرمطی های خوارج از روی فسق و فجور و دروغ خود را به علی(ع) منسوب می‌کنند. نسبت ناروا به علی(ع) ندادم و من مشمول سرزنش ملامتگران نخواهم بود. ابیات مفعول جمله است و شاعر پرده از جنایت و کذب خوارج و قرمطی‌ها بر می‌دارد.

۲-۵-۲. ابوتمام حبیب بن اوس طائی حکیم

اواندر سرای عثمان رفتند. او روزه دار بود و مصحف بر کنار داشت و قرآن می‌خواند. در این حال شمشیر بر او نهادند ... مصحف از دست او بیفتاد و خون بر مصحف روان شد. معاویه سه انگشت نائله را با پیراهن خون‌آلود عثمان بر منبر بیاویختی و اهل شام را بر مقاتله امیرالمؤمنین علی(ع) تحریض کردی و بعد از آن سر امیرالمؤمنین را از تن جدا کردند و دستگاه خلافت را از آن کان علم و حلم و منبع حیا خالی کردند:

عَلَيْكَ سَلَامُ اللَّهِ وَقَفَا فَاِنْتِي رَأَيْتُ الْكَرِيمَ الْحُرَّ لَيْسَ لَهُ عُمُرُ

(نخجوانی، ۱۳۵۷: ۳۴)

پیوسته درود خدا بر تو باد. همانا من بر این باورم که انسان کریم و آزاده عمری ندارد. هندوشاه می‌گوید زمانی که عثمان را کشتند خون او بر قرآن جاری شد و به آیه ای رسید که نوشته بود خدا شر آنان را دفع خواهد کرد. در نهایت او را کریم و آزاده و معدن علم و حلم می‌داند. ابوتمام در مرثیه راثیه، رثاء محمد بن حمید الطوسی گفته است و در اینجا تمثیل در قتل عثمان آمده است.

ب) و در این سفر ابو تمام جامع حماسه در خدمت معتصم بود. قصیده بائی که اولش این است انشا کرد:

السَّيْفُ أَصْدَقُ أَنْبَاءٍ مِنَ الْكُتُبِ فِي حَدِّهِ الْحَدُّ بَيْنَ الْجِدِّ وَاللَّعِبِ
(نخجوانی، ۱۳۵۷: ۱۷۵)

شمشیر را خبر از کتابها راست تر باشد. سرحدی که مابین حق و باطل و جد و هزل را تمیز دهد در تیزنای شمشیر تعین یافته.

و در خطاب با معتصم گوید:

خَلِيفَةَ اللَّهِ جَازَى اللَّهُ سَعِيكَ عَنْ جُرْثُومَةَ الدِّينِ وَالْإِسْلَامِ وَالْحَسْبِ
بَصُرْتَ بِالرَّاحَةِ الْكُبْرَى فَلَمْ تَرَهَا تُنَالُ إِلَّا عَلَى جِسْرٍ مِنَ التَّعَبِ
(نخجوانی، ۱۳۵۷: ۱۷۵)

ای خلیفه خدا، خداوند تلاش تو در دفاع از پایه اسلام و آبروی مسلمانان را پاداش خیر دهد.

تو وصول به آسایش بزرگ (بهشت) را در عبور از پلی از سختیها می دانی.

و خطاب به عموریه گفته است:

مَا رُبِعَ مِيَّةٌ مَعْمُورًا يُطِيفُ بِهِ غَيْلَانُ أَبْهَى رَبِّي مِنْ رَبِّهَا الْخَرْبِ
وَلَا الْخُدُودُ وَقَدْ أَدْمِينُ مِنْ خَجَلٍ أَشْهَى إِلَيَّ نَاطِرِي مِنْ خَدِّهَا التَّرْبِ
(نخجوانی، ۱۳۵۷: ۱۷۵)

اقامتگاه آباد میة معشوقه ذوالرمة زیباتر از عموریه ویران شده نیست.

نیز گونه های زیبارویی که از شرم سرخگون شده است، به زیبایی گونه های این زمین بر خاک نیست.

گویند: ابو تمام را معتصم به این قصیده سی هزار درهم بخشید و چون این بیت بر خواند که می گوید:

رَمَى بِكَ اللَّهُ بُرْجِيهَا فَهَدَمَهَا وَكَوَرَمَى بِكَ غَيْرُ اللَّهِ لَمْ يُصِبْ
(نخجوانی، ۱۳۵۷: ۱۷۵)

پیکار تو برای یاری دین به دست خدا بود و اگر جز این بود خداوند یاریت نمی کرد. معتصم گفت: دَنْرَتْ دَرَاهِمُكَ، یعنی درمهای تودینار شد. سی هزار دینار، جایزه این قصیده به ابوتمام داد. فتح عمّوریه در سنهٔ عِشْرِينَ و مِئَتَيْنِ (۲۲۰ ق.) بود. ابیات از بانیهٔ ابوتمام است که هندوشاه غالباً در موضوعات خاص طرح می کند و عکس العمل معتصم را در صله دادن بیان می کند.

شهر عمّوریه در رم را معتصم در سال ۲۲۳ هـ ق به همراه شهر آنقره فتح کرد. در این سفر ابوتمام همراه خلیفه بود و به مناسبت این فتح، قصیده بانیه را خواند (دهخدا، ۱۳۷۷: ۱۰/۱۴۴۰). «سبب اقدام معتصم به جنگ عموریه آن بود که پادشاه روم به بلاد مسلمین شورش آورده بود و یکی از قلعه‌های ایشان را که به آن «زِبْطَرَة» می گفتند، غارت کرد و هر چه مرد آنجا بود، کشت و زنان و کودکان ایشان را اسیر کرد. در میان اسیران زنی هاشمیه وجود داشت که «فریاد و امعتصماه» برکشید و معتصم در مجلس خود فریاد زد: لَبِیکَ لَبِیکَ و در قصر خود آواز داد: الرَّحِیلُ الرَّحِیلُ (ابن طقطقی، ۱۳۶۰: ۳۱۸).

۲-۳-۵. ابوالعتاهیه

بعضی گویند به شکار در پی آهو اسب می دوانید. آهو در خرابه رفت. اسب مهدی در عقب برفت و در خرابه کوتاه بود. پشت مهدی بشکست و در ساعت بمرد و بعضی گویند کنیزکی او را زهر داد و گویند در طعام تعبیه کرده بود. مهدی نادانسته از طعام بخورد و بمرد. در سنهٔ تِسْعِ و سِتِّینَ و مِأَیةً و ابوالعتاهیه صفت کنیزکان او کند که پلاس پوشیده و در عزای مهدی از خانه بیرون آمدند:

رُحْنٌ فِی الْوَشْیِ وَأَقْبَلُ	نَ عَلَیْهِنَّ الْمَسُوحُ
كُلُّ نَطَّاحٍ مِنَ الدَّهْ	رَ لَهْ یَوْمَ نَطَّوَحُ
لَسْتُ بِالْبَاقِیِ وَكُوَعُمُ	مَرَّتَ مَا عَمَّرَ نُوحُ
فَعَلَى نَفْسِکَ نَحْ أَنْ	كُنْتُ فِی الدُّنْیَا تَنُوحُ

(نخجوانی، ۱۳۵۷: ۱۲۲)

در مرکبی با عشوه و ناز حرکت کردند؛ در حالی که لباسی زربفت و ابریشم به تن داشتند.

هر گردن کشی در روزگار روزی شکسته و خوار خواهد شد. تو ماندگار نیستی؛ حتی اگر به اندازه نوح عمر کنی. نوحه سرایی کن بر خودت اگر در دنیا نوحه گری می کنی. ابیات ابوالعتاهیه در توصیف کنیزکان در مرگ مهدی عباسی است و ضمن آن به بی اعتباری حیات دنیوی اشاره می کند. در تجارب السلف نسبت به دیوان اختلاف است. در بیت اول به جای «اصْبِحْنَ»، «اقْبَلْنَ» است و دو بیت آخر جابجا شده و به جای «نَحْ عَلِي نَفْسِكَ»، «فَعَلِي نَفْسِكَ نَحْ» است. به جای «لَتَمُوتَنَّ وَإِنْ»، «لَسْتَ بِالْبَاقِي وَكُو» آمده است.

۲-۵-۴. بشار بن برد

مسرور بی دستوری در پیش جعفر رفت و ابو زکار اعمی مغنی این بیت می گفت:

فَلَا تُبْعِدْ فَكُلُّ قَتَى سَيَاتِي عَلَيْهِ الْمَوْتُ يُطْرُقُ أَوْ يُغَادِي

(نخجوانی، ۱۳۵۷: ۱۴۷)

تأخیر روادمدار، زیرا مرگ بامدادان یا شامگاهان به سراغ همگی خواهد رفت. موضوع قتل جعفر بن یحیی برمکی است. زمانی که رشید برامکه را بر انداخت، مسرور (خادم الرشید) را خواند تا سر از بدن جعفر جدا کند و نزد او آورد. جعفر ترسید و التماس کرد و او بار دوم بازگشت و سر از بدنش جدا کرد. رشید پس از آن خاندان برامکه را بر انداخت. نکته قابل اهمیت اینکه «ابوزکار» نابینا بیت «بشار کور» را خواند. بیت در نقش مفعول است و گواه حتمی بودن مرگ است.

۲-۵-۵. مروان بن ابی حفصه

مادر هارون الرشید او (فضل بن یحیی) را شیر داده بود و مادر او هارون را:

كَفَى لَكَ فَخْرًا أَنْ أَكْرَمَ حُرَّةٍ غَدَّتْكَ بَشْدَى وَ الْخَلِيفَةَ وَاحِدٍ
لَقَدْ زَنْتَ يَحْيَى فِي الْمَشَاهِدِ كُلِّهَا كَمَا زَانَ يَحْيَى خَالِدًا فِي الْمَشَاهِدِ

(نخجوانی، ۱۳۵۷: ۱۴۸)

این افتخار برای تو بس که بهترین بانوی آزاد تو و خلیفه را از یک پستان شیر داده است. تو مایه افتخار یحیی در عالمی؛ همانطور که یحیی افتخار خالد برمکی شد.

ابوالجنوب گوینده این شعر است (ابن الاثیر، ۱۳۶۸: ۲۳۱/۱۵). فضل بن یحیی برادر رضاعی هارون الرشید بوده و بیت با مفاخره عبارت کنایی قبل را تأکید می‌کند و فضل و یحیی و خالد برمکی را می‌ستاید.

۲-۵-۶. ابوالهول الحمیری

ابوالهول شاعر وقتی فضل بن یحیی را هجو کرده بود. بر سیل اعتذار این ابیات را سرود:

سَرَى نَحْوَهُ مِنْ غَضَبَةِ الْفَضْلِ عَارِضٌ	لَهُ لُجَّةٌ فِيهَا الْبَوَارِقُ وَالرَّعْدُ
وَكَيْفَ يَنَامُ اللَّيْلُ مَلَقٍ فِرَاشَهُ	عَلَى مَدْرَجٍ يَعْتَادُهُ الْأَسَدُ الْوَرْدُ
وَمَا لِي إِلَى الْفَضْلِ بْنِ يَحْيَى بْنِ خَالِدٍ	مِنَ الْجُرْمِ مَا يُخَشَى عَلَى مِثْلِهِ الْحَقْدُ
فَجَدُّ بِالرُّضَا لَا أَبْتَغِي مِنْكَ غَيْرَهُ	وَرَأْيُكَ فِيمَا كُنْتَ عَوَدْتَنِي بَعْدُ

(نخجوانی، ۱۳۵۷: ۱۴۸)

اشعار اعتذاریه در جایگاه بدل برای «این ابیات» است. فضل به عبارت او ایراد گرفت که میان رضای من و احسان من جدایی انداختی یا هر دو یا هیچکدام. ابوالهول گفت: به کوتاهی درک و ظرفیت من نگاه نکنید بلکه: وَأَفْعَلُ بِي مَا أَنْتَ أَهْلُهُ. فضل با شنیدن اینها به او احسان کرد و از او راضی شد (ابن رشیق، ۱۴۰۱: ۱۷۱).

۲-۵-۷. ابن الوردی

حسین گفت: نه شما مرا طلبیدید و نامه‌ها نوشتید. ایشان گفتند: ما نمی‌دانیم که چه می‌گویی و التفات نکردند و جنگ شروع نمودند و حسین با پسر عم و برادران و یاران خویش جنگی عظیم کردند و همه کشته شدند (رض) و بعد از همه حسین را بکشتند و شخص مبارک او را بر زمین انداختند و چنان اسب بر او تاختند که ناپدید گشت.

وَكَانَ مَا كَانَ مِمَّا لَسْتُ أَذْكُرُهُ لِيَقْضِيَ اللَّهُ أَمْرًا كَانَ مَفْعُولًا

(نخجوانی، ۱۳۵۷: ۶۹)

هر چه باید بشود اتفاق می‌افتد؛ زیرا اراده خدا همیشه جاری است.

بیت در تأکید مفهوم قضا و قدر حتمی است. هندوشاه عقیده دارد شهادت امام حسین (ع) و واقعه کربلا تقدیر الهی بود و باید که اتفاق می‌افتاد.

۲-۵-۸. هارون بن علی المنجم (۲۵۱-۲۸۸ق.)

گفت: از چند روز باز جامه‌های سلیمان بن عبدالملک بر من عرض می‌کردند. نشان روغن بر آستینها دیدم. گفتم مگر عبیر باشد. بفرمود تا یکی از جامه‌ها به من دادند. گویند روزی سلیمان لپاچه سبز در غایت نیکویی پوشید و عمامه سبز بر سر نهاد و در آینه نگریست و گفت: من پادشاهم و جوان، یکی از کنیزان او گفت:

أَنْتَ نَعْمَ الْمَتَاعُ لَوْ كُنْتَ تَبْقَى غَيْرَ أَنْ لَابْقَاءَ لِلْإِنْسَانِ
لَيْسَ لَكَ فِيمَا عَلِمْتَهُ عَيْبٌ عَابَهُ النَّاسُ غَيْرَ أَنَّكَ فَانَ

(نخجوانی، ۱۳۵۷: ۷۸)

توبه‌ترین کالایی اگر باقی بمانی؛ اما همانا برای انسان بقایی نیست.
آنچنانکه از تو فهمیدم عیبی در تو نیست که مردم آن را خرده بگیرند؛ مگر اینکه از بین می‌روی.

اشعار در تأکید مفهوم متن و بیان سخنان حکمت‌آمیز بی‌ثباتی گردون است. کنیز می‌گوید: جوانم و پادشاه می‌گوید: اگر هیچ عیبی هم نداشته باشی، روزی فانی خواهی شد.

۲-۵-۹. ابوالعیناء (۱۹۱-۲۸۳ق.)

گویند: مردی در مضیقتی پیش او آمد و حاجتی خواست و الحاح کرد. احمد در خشم شد و پای از رکاب به در آورد و لگدی بر سینه آن مرد زد و آن خبر فاش شد و این چنین حالات وزرا را عیبی عظیم باشد و یکی از شعرا در این معنی گفت:

قُلْ لِلْخَلِيفَةِ يَا ابْنَ عَمِّ مُحَمَّدٍ أَشْكَلُ وَزَيْرِكُ إِنَّهُ رَكَّالُ
قَدْ نَالَ مِنْ أَعْرَاضِنَا بِلِسَانِهِ وَكِرَجَلِهِ بَيْنَ الصُّدُورِ مَجَالُ

(نخجوانی، ۱۳۵۷: ۱۸۲)

بگوبه خلیفه که ای پسر عموی محمد وزیرت را تربیت کن؛ زیرا بسیار لگدزننده است.
احمد بن الخصیب وزیر المنتصر با زبانش آبروی ما را می‌برد و با پایش بر روی سینه‌های ما فرو می‌آید

بیت در جایگاه مفعول است و حاوی نکته اخلاقی و تربیتی است. هم گناه زبانی را مورد انتقاد قرار می دهد و هم اعمال و رفتار ظاهری را.

۲-۵-۱۰. ظهیر الدین ابوشجاع محمد بن حسین (۴۳۷ - ۴۸۸ ق.م)

چون خلیفه بر عزل او جازم شد، او را بر وجهی جمیل صرف کرد و توقیعی بر این صورت پیش او فرستاد: قد اقتضی الرأی الشریف أن تنفصلَ عن خدمة الدار العزیزة وتلزم دارک و العنایة الشریفة تشملک فی حالتی القرب والبعد و الله تعالی هو المعین. وزیر چون این رقعہ بخواند، باپسر خویش گفت: این چنین توقیعی به هیچ وزیری که از وزارتش معزول کردند از دارالخلافه بیرون نیامد. سپس از دیوان وزرات به سرای رفت و این بیت با خود می خواند:

تَوَلَّاهَا وَلَيْسَ لَهُ عَدُوٌّ وَفَارَقَهَا وَلَيْسَ لَهُ صَدِيقٌ

(نخجوانی، ۱۳۵۷: ۲۸۶)

عهده دار وزارت شد؛ وقتی برای او دشمنی نبود و از آن جدا شد؛ وقتی او دوستی نداشت. شاعر شیعی مذهب بود و بر طبق وصیتش جنازه اش به بغداد آوردند و در کاظمین زیر پای امام موسی بن جعفر مدفون شد. بر روی قبرش نوشته شده: وَكَلْبُهُمْ بِاسِطٍ ذِرَاعِيهِ بِالْوَصِيدِ. بیت در دیوان ابوالفتح بستی هم یافت شد (قاضی طباطبایی، ۱۳۵۱: ۲۶۵). بیت در جایگاه بدل «این بیت» است و از جمله واگویی های شخصی شاعر در انزو است.

۲-۵-۱۱. التهامی (?-۴۱۶ ق.م)

وسلطان مسعود سوار شد و جزع می نمود و آن هفده کس را بگرفت و بکشت و گویند آن جماعت که سلطان مسعود بکشت، کشندگان خلیفه نبودند؛ بلکه مجرمان بودند مستحق قتل. ایشان را بکشت و چنان نمود که کشندگان خلیفه اند؛ اما درست آنست که تا کشندگان را نکشت از اسب فرود نیامد و چون از قصاص فارغ شد، به عزا نشست و همه اکابر جهان که حاضر بودند سرها برهنه کردند و بر امیرالمؤمنین مسترشد بگریستند:

طَبَعَتْ عَلَيَّ كَدْرٌ وَأَنْتَ تُرِيدُهَا صَفْوًا مِنَ الْأَقْدَاءِ وَالْأَكْدَارِ

(نخجوانی، ۱۳۵۷: ۲۹۶)

اساس دنیا سرشته به کدورت است و تو صفا را از میان آلودگی ها و کثافات می طلبی.

بیت عربی تمثیلی است در مفهوم خدعه و نیرنگ و نفاق که سلطان در عزای نمایشی از خود نشان داد. در باره بی اعتباری و بی ثباتی دنیاست و مرجع ضمیر مؤنث دنیاست.

۲-۵-۱۲. ابن عَنین (۵۴۹-۶۳۰ ق.)

و آن شریف نفس به سبب معاش درمضیقی هایل افتاد و در مرض الموت قدری مضموم خواست بهاء آن متعذر، و از او پنهان می داشتند. او دریافت بگریست و خانی ملک داشت بفروخت و صرف کرد. گویند مقتفی در ایام مرض وزیر رقعہ به او نوشت و او را به خدمات قدیم در سوائف اخلاص بستود و فرمود که هر التماس و مطلوب که هست به عرض رساند تا در موجب ملتمس فرموده اید وزیر گفت:

دَنْتُ وَ حِيَاضُ الْمَوْتِ بَيْنِي وَبَيْنَهَا وَجَادَتْ بِوَصْلٍ حِينَ لَا يَنْفَعُ الْوَصْلُ

(نخجوانی، ۱۳۵۷: ۳۰۰)

به سراغ من آمد؛ در حالی که امواج مرگ میان من و او فرار گرفته بود. او آماده وصال گشت در آن هنگام که وصال سودی نداشت.

در کتاب به جای «لاینفع»، «لاینقطع» آمده که معنای مناسبی ندارد. ابوالقاسم علی بن طراد زینبی، وزیر مسترشد و مقتفی شد. در مرض الموت ملک خود را برای درمان فروخت. مقتفی رقعہ ای نوشت تا کمکش کند. وزیر مشرف به مرگ، این بیت را خواند و خواست تا بعد مرگ فرزندان را گرامی بدارند و چنین هم شد. بیت در نقش مفعول و ادامه عبارت فارسی است و مضمون نوشدارو بعد مرگ سهراب را می رساند.

۲-۵-۱۳. متنبی

گویند مقتفی به واسط رفت و چند روز توقف نمود و عون الدین ابن هیبره با او بود. در وقت مراجعت باران باریدن گرفت؛ چنانکه جامه خلیفه تر شد. وزیر این دو بیت انشاد کرد:

وَلَمَّا تَلَقَّاكَ السَّحَابُ بِصَوْبِهِ تَلَقَّاهُ أَعْلَىٰ مِنْهُ كَعْبًا وَ أَكْرَمًا
فَبَاشَرَ وَجْهًا طَالَمَا بَاشَرَ الْقَنَا وَ بَلَّ ثِيَابًا طَالَمَا بَلَّهَ الدَّمُّ

(الواحدی، ۱۹۹۱: ۱/۲۲۲)

سید نسابه عبیدلی گفته: و بَلَّ ثِيَابًا طَالَمَا بَلَّهَ الدَّمُّ، نیکو نیست؛ زیرا احتمال دارد جامه به خون او و خون غیر او مبلول شده باشد. شعر وزیر مستهجن و مستقیح است به دو سبب: یکی اینکه سید عبیدلی گفته است و دیگر آنکه لفظ «بَلَّ» بدان است که به فال بد گیرند و مصراع اول که «فصافَحَ وَجْهًا طَالَمَا صافَحَ الْقَنَا» بدتر از مصراع دوم است و از جهت فال و تطییر نامحمود است (نخجوانی، ۱۳۵۷: ۳۱۱).

۲-۵-۱۴. السید الحمیری

بسیار فرق است از شعر وزیر مقتفی تا شعر سید حمیری که در مدح امیرالمؤمنین علی و صفت مبارزت او و کشتن مرحب کرده:

فَتَخَالَسًا مَهَجَ النَّفُوسِ فَأَقْلَعَا عَنْ جَرِيٍّ أَحْمَرَ سَائِلٍ مِنْ مَرْحَبٍ

(نخجوانی، ۱۳۵۷: ۳۱۱)

در استدراک مصراع دوم بلاغتی زیباست، زیرا بیان کرد که خون از مرحب می‌رفت تا اشتباه دو طرف نباشد (الشریف المرتضی، ۱۴۱۰: ۸۴). مقتفی چون این ابیات بشنید او را هزار دینار صلّه داد. بیت عربی در ادامه متن و توصیف نبرد میان مولا علی (ع) و مرحب خیبری است. از جمله مباحث نقد ادبی اینکه شعر وزیر مقتفی از دیدگاه لغوی خدشه دار است. در این میان هندوشاه به بیان ترجیح بیت سید حمیری اهتمام می‌ورزد که کشته شدن مرحب را به تصویر می‌کشد. در ریختن خون مرحب هم ایرادی بر شعر حمیری گرفته‌اند که شاید خون از جراحت بوده و نه قتل که مقتضای حال چنین نیست.

۲-۵-۱۵. حلاج

گویند: حلاج پیش از قتل با یاران گفت: از کشتن مترسید. بعد از یک ماه بازآیم، و گویند این ابیات پیش از قتل می‌خواند:

طَلَبْتُ الْمُسْتَقَرَّ بِكُلِّ أَرْضٍ فَلَمْ أَرَلِي بِأَرْضٍ مُسْتَقَرًّا
أَطَعْتُ مَطَامِعِي فَاسْتَعْبَدْتَنِي وَكَلَوْنِي قَنَعْتُ لَكُنْتُ حُرًّا

(نخجوانی، ۱۳۵۷: ۲۰۰)

و این حال در سنه تسع و ثلاث مائه بود و محمد بن الحکیم الکیشی از سرآمدان روزگار و از استادان این ضعیف رسالتی به پارسی ساخته است و در شرح دعا:

...أَقْتُلُونِي يَا ثِقَاتٍ إِنَّ فِي قَتْلِي حَيَاتِي وَ مَمَاتِي فِي حَيَاتِي وَ حَيَاتِي فِي مَمَاتِي

(نخجوانی، ۱۳۵۷: ۲۰۰)

بکشید مرا، ای دوستان، همانا در کشته شدنم، زندگی است و مرگم در این زندگی است، و زندگی در مرگ است.

دو بیت اول در دیوان ابوالعتاهیه دیده می شود. ابیات بدل برای «این ابیات» است با این مضمون عرفانی که اسیر هواهای نفسانی از قناعت و آزادگی دور می گردد.

۲-۵-۱۶. ابن رومی

ابوالصقر، اسماعیل بن بلبل پس از حسن بن مخلد و سلیمان بن وهب در سال ۲۶۵ ق. وزیر معتمد بالله شد. او بزرگوار و بخشنده بود و در وزارت به مقام والایی رسید و وزیر سپاسگزار نامیده شد. گویند ابوالصقر به حسب طالع مرتبتی رفیع یافت. این دو بیت از قصیده‌ای است نونی دراز که ابن رومی در مدح او گفته است:

أَجْنَتْ لَكَ الْوَجْدَ أَغْصَانُ وَ كُتْبَانُ فِيهِنَّ نَوْعَانِ تَفَّاحٌ وَ رَمَّانُ
عُصُونُ بَانَ عَلَيْهَا الدَّهْرَ فَسَاكِهَةٌ وَمَا الْفَوَاكِهِ مِمَّا يَحْمِلُ الْبَانُ

(ابن رومی، ۱۴۲۳: ۴۸۰)

شاخه‌ها و توده‌های ریگ با رسیدن میوه‌ها تو را به وجد آوردند. آن دو چنینند: سیب (گونه) و انار (پستان).

شاخه‌های بان میوه کرده است؛ اما این درخت بان (زیبارو) میوه ای ندارد.

ظرفا این قصیده را «دارالبطیخ» نام کردند؛ به سبب آنکه از فواکه بسیار یاد کرده است.

قَالُوا أَبُو الصَّقَرِ مِنْ شَيْبَانَ قُلْتُ لَهُمْ كَلَّا لَعَمْرِي وَلَكِنْ مِنْهُ شَيْبَانُ
وَ كَمْ أَبٍ قَدْ عَلَا بِابْنِ دُرٍّ شَرَفٍ كَمَا عَلَا بِرَسُولِ اللَّهِ عَدْنَانُ

(نخجوانی، ۱۳۵۷: ۴۸۵)

گفته اند: ابوالصقر از بنی شیبان است. گفتم: به جانم سوگند چنین نیست، شیبان از اوست.

چه بسا پدری بواسطه پسر به قله شرف می‌رسد؛ مثل عدنان که به رسول خدا متعالی شد. چون ابوالصقر این ابیات را شنید پنداشت که این رومی او را در باطن هجو کرده است. او را چیزی نداد؛ لذا ابن رومی ابوالصقر را چنین هجو عظیم کرد:

عَجِبَ النَّاسُ مِنْ أَبِي الصَّقْرِ إِذْ وَلَّى لِي بَعْدَ الْإِجَارَةِ الدِّيوانَا
إِنَّ لِلْحَظِّ كِيميَاءَ إِذَا مَا مَسَّ كَلْبًا أَصَارَهُ إِنسانَا

(نخجوانی، ۱۳۵۷: ۶۰۴)

مردم از ابوصقر تعجب کردند؛ وقتی بعد از مزدوری متصدی دیوان شد. همانا بخت چون کیمیایی است که وقتی سگی را لمس کند، او را انسان می‌گرداند.

ما بِالْفَرْخِ أَبُوهُ بَلْبُلٌ رَجَّحٌ يُكْنَى أبا الصَّقْرِ يَا أَهْلَ الدَّوَانِ
عَرُوهُ مِنْ كُنْيَةٍ لَيْسَتْ تَلِيقُ بِهِ يُدْعَى أبا الصَّقْرِ مَنْ كَانَ ابْنَ شاهينِ

(نخجوانی، ۱۳۵۷: ۶۰۴)

ای دیوانیان! جوجه را چه رسد که پدرش پرنده بلبل باشد و مکنی به ابوصقر شود.

کنیه را عاریه‌ای دادند و لایقش نیست. آن را ابو الصقر نامند که فرزند شاهین باشد.

چون معتضد خلافت یافت، ابوالصقر را بگرفت و در زندانش بکشت.

اشعار با مهارت بالایی در مدح و توصیف و نیز هجو سروده شده است و بعضا با تشبیهات مرکب تمثیل است. نیز استفهام مفید تمسخر در مواجهه هجوآمیز به کار رفته است.

۲-۵-۱۷. ابو فراس الحمدانی (۳۲۱ - ۳۵۷ ق.)

زیبری بر آن صورت سوگند خورد. چون از مجلس بیرون آمد؛ پای او بلغزید و در حال مرد و هر چند که خاک بر او می‌پوشاندند به خاک پوشیده نمی‌شد؛ جز آنکه گور او را

مسقف کردند و ابوفراس حمدانی در قصیده میمیه به این معنی اشاره می‌کند:

ذاق الزُّبَيْرِيُّ غِبَّ الحَنْثِ وَ انْكَشَفَتْ عَنِ ابْنِ فَاطِمَةَ الاقوالُ وَ التَّهَمُ
يا جاهدًا في مَسْاوِيهِمْ يُكْتَمُّها غَدْرُ الرَّشيدِ بِيحْيَى كَيْفَ يَنْكُتُمُ

(نخجوانی، ۱۳۵۷: ۱۳۹)

گویند فردی زبیری از رشید سعایت کرد و چون هر دو در برابر رشید حاضر شدند؛ یحیی از زبیری خواست سوگندی چنین بگوید: من از حول و قوه خدا بیزارم و در حول و قوه خود می باشم. اگر نه چنین است که من می گویم. مقصود از زبیری، عبدالله بن مصعب بن الزبیر که در مباحله با یحیی بن عبد الله بن حسن دچار دل درد شدید شد و مرد. مقصود از بیت دوم غدر رشید با یحیی بن عبدالله بن الحسن بود که هر چند امان نامه داشت؛ ولی در حبس او به سال ۱۷۶ق. کشته شد. ابیات در نقش بدل برای «قصیده میمیه» است و بیان کننده و تأکید کننده داستان موجود در نثر است.

۲-۵-۱۸. ابونواس

شب زفاف حصیری در خانه مأمون، فرش کرد از زربافته و درهای بزرگ در آن ریخت. مأمون چون آن بدید، گفت: پنداری ابونواس مجلس ما را بدید و بعد از آن وصف کرد بدین ترتیب:

كَانَ صُغْرَى وَ كُبْرَى مِنْ فَوَاقِعِهَا حَصْبَاءُ دُرٍّ عَلَى أَرْضٍ مِنَ الذَّهَبِ

(نخجوانی، ۱۳۵۷: ۱۶۴)

حباب‌های کوچک و بزرگ روی جام شراب مانند مرواریدهای سفید خوش‌رنگ بر زمین طلائی می‌درخشند.

کاربرد اسم تفضیل مؤنث خالی از «ال» ایراد دارد. باید «أصغر و أكبر» باشد. عده‌ای گویند اسم‌های تفضیل به معنای صغیر و کبیر است و ایرادی ندارد (قاضی طباطبایی، ۱۳۵۱: ۱۳۹). بیت ابونواس توصیف شگفت‌انگیز مجلس زفاف مأمون است که آن را ندیده بوده است و در جایگاه «قید کیفیت» قرار دارد.

۲-۵-۱۹. ابن انباری

عضدالدوله بفرمود تا او (ابوطاهر محمد بن بقیه) را زیر پای پیلان بیندازند تا هلاک شد. بعد از هلاک صلبش کردند؛ در شوال سنه تسع و ستین و ثلاثمائه و تا عضدالدوله به بغداد بود او را همچنان مصلوب بگذاشتند و محمد انباری او را مرثیه گفت (بیت ۱۷)

عُلُوُّ فِي الْحَيَاةِ وَ فِي الْمَمَاتِ لَحَقْتُ تَلَكِ إِحْدَى الْمُعْجَزَاتِ

(نخجوانی، ۱۳۵۷: ۲۴۰)

بزرگی در زندگی و مرگ واقعاً برای تو (نصیرالدوله) حق و آن یکی از معجزات است. نصیرالدوله وزیر عزالدوله ابن بویه، عزالدوله را برای جنگ با پسر عمویش عضدالدوله تحریک کرد. وقتی عضدالدوله پیروزمندانه وارد بغداد شد، ابن بویه را بازداشت و چشمانش را کور کرد. آن گاه دستور داد وی را زیر پای فیل بیفکنند. او در ۵۳ سالگی جان باخت. سپس به صلیب کشیده شد و تا زمان مرگ عضدالدوله در سال ۳۷۲ ق بر دار بود و پس از آن، وی را از چوبه پایین آوردند و دفن کردند (عمر فروخ، ۱۹۹۲: ۲/ ۵۳۴)

ابیات ابن انباری پس از بیان مصلوب شدن او به عنوان توضیح و تأکید مطلب آمده است.

مقصود از زید در «ر کبْتُ مَطِيَّةٍ مِنْ قَبْلِ زَيْدٍ» زید بن علی بن الحسین است. این زید را طاقت برسد از جور بنی امیه و خروج کرد در روزگار خلافت هشام بن عبد الملک، و نصر سیار امیر خراسان بود (بیهقی، ۱۳۷۱: ۲۴۲). عضدالدوله چون این ابیات را شنید آرزو کرد کاش او مصلوب شده بود.

۲-۶. عصر ایوبی

۲-۶-۱. أسامة بن منقذ

یکی از شعرا او را دو بیت هجو گفت. در این معنی به وزیر رسانیدند و او را خوش آمد؛ زیرا اگرچه مشتمل بود برامساک و تنگ گرفتن بر نواب و خدام؛ بر نزاهت نفس و کمال خبرت و علو همت دلالت داشتندی:

وزیرنا زاهد و الناس قد زهدوا فيه فكل عن اللذات منكمش
أيامه مثل شهر الصوم طاهرة من المعاصي وفيها الجوع والعطش

(نخجوانی، ۱۳۵۷: ۳۵۱)

وزیر ما زاهد است و مردم در کنار او زهد نشان می دهند و حال آنکه همه از لذتها دورند. روزگار او چون رمضان پاک از معصیت است؛ در حالیکه در آن گرسنگی و تشنگی است.

در اینجا هندوشاه به جای امیر، «وزیر» آورده و به جای «علی الطّلات»، «عن اللذات» آورده است. به جای «طاهرة»، «خالیه» آورده است. این ابیات در نقش بدل نحوی است و ظاهراً در هجو وزیر نصیرالدین بن ناقد وزیر مستنصر خلیفه عباسی آمده است؛ اما او مدح شبیه ذم قلمداد می‌کند.

۳. نتیجه‌گیری

با دقت در ابیات عربی کتاب تجارب السلف نتایج زیر حاصل شد:

ابیات عربی نسبت به دیوان تفاوت جزئی و گاه اساسی دارد و گاهی شاعر به اشتباه ذکر شده است. از دیدگاه نحوی ابیات در جایگاه گوناگون همچون مفعول، بدل، عطف بیان و تمثیل و تأکید مطلب ماقبلند. اطلاعات گوناگون تاریخی ادبیات عرب وارد زبان فارسی شده است؛ همچون تغییر خلفای عباسی، وزرای کاردان و غیر کاردان، شاعران برجسته، مشکلات فرهنگی، مذهبی و سیاسی همچون تخریق قرآن و تکذیب پیامبر (ص) توسط عبیدالله، هجو خلفای عباسی در مضیقه قراردادن مردم، بی‌اعتباری و بی‌وفایی دنیا، نکات برجسته اخلاقی، اشعار مدح، هجو و اعتذار، قصاید مهم همچون: شهادت مولا علی (ع) و امام حسین (ع)، عمّوریه و مرثیه ابن انباری و قصیده دارالبطیخ، خطاهای صرف و نحوی عربی، مباحث نقد ادبی شعر و آرایه‌های برجسته ادبی همچون: مدح شبیه ذم، اعتقادات عامه همچون: بخت، قضا و قدر، فال و تطیّر، سوگند باطل خوردن و مجازات آن و نیز کاربرد اشعار در غیر ما وضع له.

فهرست منابع

الف. منابع فارسی

۱. ابن اثیر، علی بن محمد. (۱۳۶۸). **تاریخ کامل بزرگ اسلام و ایران**. ج ۱۵، ترجمه علی هاشمی حائری، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۲. ابن طقطقی. (۱۳۶۰). **تاریخ فخری**. ترجمه وحید گلپایگانی، انتشارات علمی و فرهنگی.

۳. بشری، جواد. (۱۳۸۷). «نکته‌های تازه درباره هندوشاه نخجوانی و فرزندش شمس الدین منشی». پیام بهارستان، ش ۱ و ۲، صص ۱۸۷-۱۹۹.
۴. بیهقی، ابوالفضل. (۱۳۷۱). **تاریخ بیهقی**. شرح خطیب رهبر، تهران: مهتاب.
۵. جهانبخش، جویا. (۱۳۸۵). «هندوشاه نخجوانی و سروده های باز یافته او». آینه میراث، ش ۳۳ و ۳۴، صص ۳۸-۵۹.
۶. دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۷). **لغت نامه**. چاپ دوم، تهران، دانشگاه تهران.
۷. دشتی، محمد. (۱۳۸۱). «هندوشاه و تجارب السلف». **تاریخ در آینه پژوهش**، ش ۱، صص ۱-۶.
۸. شعار، جعفر. (۱۳۵۲). «پژوهشی در تجارب السلف». گوهر، ش ۱۱ و ۱۲، صص ۱۰۶۹-۱۰۷۶.
۹. روغنی، شهره. (۱۳۸۲). **کتابشناسی گزیده توصیفی تاریخ و تمدن ملل اسلامی**. تهران: سمت.
۱۰. شهابی، محمود. (۱۳۸۷). **ادوار فقه**. جلد ۱، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۱۱. فریدی مجید، فاطمه. (۱۳۸۲). «بررسی و مقایسه تاریخ فخری و تجارب السلف». **ماهنامه کتاب ماه تاریخ و جغرافیا**، پیاپی ۷۳، صص ۶۲-۶۶.
۱۲. قاضی طباطبایی، حسن. (۱۳۵۱). **تعلیقات و حواشی بر تجارب السلف**. تبریز: دانشکده ادبیات و علوم انسانی.
۱۳. قمی، عباس و الهی خراسانی، علی اکبر. (۱۳۹۶). **سفینه البحار و مدینه الحکم و الآثار**. چاپ سوم، بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی.
۱۴. نخجوانی، هندوشاه بن سنجر بن عبدالله. (۱۳۵۷). **تجارب السلف**. چاپ سوم، به تصحیح عباس اقبال، تهران: کتابخانه طهوری.

ب. منابع عربی

۱. ابن ابی الحدید، عبدالحمید. (۱۳۸۴ق.). **شرح نهج البلاغه**. به کوشش محمد ابوالفضل ابراهیم، قاهره.
۲. ابن رشیق القيروانی. (۱۴۰۱ق.). **العمدة فی محاسن الشعر و آدابہ**. المحقق: محمد محیی الدین عبدالحمید، دار الجیل.
۳. ابن رومی، علی بن عباس. (۱۴۲۳ق.). **دیوان**. بیروت - لبنان، دار الکتب العلمیة.
۴. ابن عساکر. (۱۴۲۰ق.). **تاریخ مدینة دمشق**. ج ۵۶، محقق: علی شیری، بیروت: دار الفکر.
۵. ابن کثیر. (۲۰۱۸م.). **البدایة و النہایة**. ج ۱۳، علی شیری، بیروت - لبنان: دار احیاء التراث العربی.
۶. اصفهانی، ابوالفرج. (۱۴۱۵ق.). **اغانی**. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۷. امین، سید محسن. (۱۴۰۳ق.). **اعیان الشیعه**. ج ۲، بیروت - لبنان: دار التعارف.

۸. حسن زيات، احمد. (۱۳۸۳ق.). **تاريخ الادب العربي**. سنندج: تافگه.
۹. الذّهبي، شمس الدين محمد. (۱۴۲۷ق.). **سير أعلام النبلاء**. القاهرة: دار الحديث.
۱۰. الشريف المرتضى. (۱۴۱۰ق.). **رسائل المرتضى**. جزء ۴، قم: دار القرآن الكريم.
۱۱. فروخ، عمر. (۱۹۹۲م.). **تاريخ الادب العربي**. ج ۲، بيروت: دار العلم للملايين.
۱۲. مبرّد، محمد بن يزيد. (۱۴۰۹ق.). **التكامل في اللغة و الادب**. لبنان - بيروت: دار الكتب العلمية.
۱۳. الواحدي. (۱۹۹۱م.). **شرح ديوان المتنبي**. الجزء ۱، دار الرائد العربي.